

Contestant Name : **Darsha Kikani** (Ratilal Chandaria Memorial Award - Essay Contest – 2nd Winner)

આપણી ભાષા – આપણી સંસ્કૃતિ

ભાષા માનવની મહામૂલી મૂડી છે, મિરાત છે. માણસ તો કુદરતનું લાડકું પ્રાણી છે. માત્ર તેને જ ભાષાની ભેટ મળી છે. ભાષાની મદદથી તો માણસ પથ્થર યુગથી અણુયુગ અને કોમ્પ્યુટર યુગ (કે જ્ઞાનયુગ ?) સુધીની લાંબી મજલ કાપી આટલો બધો વિકાસ સાધી શક્યો છે. સ્થળ અને કાળથી પર થઈ તે પોતાના અનુભવો નોંધી શકે છે અને બીજાને જણાવી શકે છે. દર વખતે માણસના બાળકને એકડે એકથી શરૂ કરવું પડતું નથી.

ચોમ્સ્કીના મતે માણસનું બાળક જન્મથી બોલવાની ક્ષમતા (Language Acquisition Device- LAD) ધરાવે છે. પણ, તે શું બોલશે તે તેની આસપાસના લોકો અને સમાજ નક્કી કરે છે. જંગલમાં રહેતું બાળક જુદાજુદા અવાજો કરી શકે છે પણ ભાષા બોલી શકતું નથી. અને એટલે જ કહેવાય છે કે ભાષા આનુવંશિક નથી પણ સાંસ્કૃતિક સંક્રમણ છે. ગુજરાતી માબાપનો દીકરો બંગાળમાં રહે તો બંગાળી બોલતો થઈ જાય! બાળક જગતને અને સમાજને પોતાની ભાષા દ્વારા જ ઓળખે છે, પિછાણે છે. તે પોતાની ભાષાના ચર્ચમાં પહેરી જગતને જુએ છે, સમજે છે. માણસ સામાજિક પ્રાણી છે. સમાજમાં રહેવા માટે અને સમાજમાં એકસૂત્રતા લાવવા માટે, વિચારો અને લાગણીનું આદાન પ્રદાન કરવા માટે ભાષા જ કામ લાગે છે. આમ ભાષા, સમાજ ઘડતર માટે સૌથી જરૂરી અને આવશ્યક કડી બની રહી છે.

'GujaratiLexicon' માં 'સંસ્કૃતિ' શબ્દના અર્થ માટે ઘણા પર્યાય આપ્યા છે. સામાન્ય અર્થ છે : અમુક વિશિષ્ટ સંસ્કારોનો સમુદાય, કેળવણી, જીવનવિદ્યા, રહેણીકરણી, રીતરિવાજ, સભ્યતા. માણસના વિકાસની સાથે સાથે સંસ્કૃતિનો વિકાસ થતો ગયો છે. ભાષા અને સંસ્કૃતિનો વિકાસ એકમેકની સાથે સાથે થતો ગયો છે. માણસ અને સમાજ જેટલો વિકસિત તેટલી જ તેની ભાષા પણ વિકસિત. માણસની વાણીમાં તેની સંસ્કૃતિ છલકાય છે. ભાષાનું પ્રતિબિંબ સંસ્કૃતિમાં દેખાય તો સંસ્કૃતિ ભાષામાં જીવંત થાય ! દરેકને લાગે કે આપણી ભાષા એ જ આપણી સંસ્કૃતિ !

નાગરો તેમની શિષ્ટ ભાષા માટે જાણીતાં તો સુરતીઓ તેમની ભાષામાં આવતાં 'શિષ્ટ' વચનો (ગાળો) માટે પંકાયેલાં. આમ નાગરોની ભાષા તેમની કેળવણી, સભ્યતા અને તેમના વિશિષ્ટ સંસ્કારો દર્શાવે તો સુરતીઓની ભાષા પણ તેમના વિશિષ્ટ સંસ્કારો દર્શાવે. ભાષા અને સંસ્કૃતિ વચ્ચેનો આ અતૂટ સંબંધ નીચેના પ્રસંગોથી હું વર્ણવીશ.

પૂર્વની અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની સરખામણી કરીએ તો : પૂર્વની સંસ્કૃતિમાં કુટુંબનું મહત્વ પહેલેથી જ રહ્યું છે અને એટલે જ તેની ભાષામાં કૌટુંબિક સંબંધોને અનુરૂપ કેટકેટલા શબ્દો મળે છે ! બાળકથી શરૂઆત કરીએ તો 'મા' તેના જીવનના કેન્દ્રમાં આવે. પણ બે 'મા' જેટલો પ્રેમ આપે તે મામા! અને 'મા' જેવી હોય તે માસી. 'મા'થી વધારે મીઠી હોય તે મામી ! કુંડાડા મારતી હોય તે ફોઈ અને કટકટ કરતી હોય તે કાકી. દરેક સંબંધનો પ્રેમ જુદો તો દરેક સંબંધની મર્યાદા પણ અલગ! પશ્ચિમના દેશોમાં બાળકનું કુટુંબ ફક્ત માબાપ અને ભાઈબહેનમાં જ સમાઈ જાય. એટલે ત્યાં

માસી, મામી, ફોઈ કે કાકી બધાં એક જ સ્તર પર આવે! અને એટલે તે સૌ માટે એક જ શબ્દ વપરાય - “આન્ટી”. જેવી સંસ્કૃતિ તેવા સંબંધો, અને જેવા સંબંધો તેવી ભાષા.

બીજો દાખલો જોઈએ તો : દક્ષિણભારતના અમુક સમાજોમાં મામાના દીકરા સાથે લગ્ન કરવાનો રીવાજ લાંબા સમયથી હતો. અને એટલે કુમારિકા માટે પૂર્વ જીવનના મામા લગ્ન બાદ સસરા બનતા. અને તે ભાષામાં મામા અને સસરા માટે એક જ શબ્દ વપરાય છે ! છે ને સંસ્કૃતિનું સીધું પ્રતિબિંબ ભાષામાં !

ભારતીય ભાષાઓની વાત કરીએ તો : ગુજરાતીઓ વેપારી પ્રજા છે. પોતાના ગ્રાહકો સાથે તેઓ મીઠાશથી બોલે. એટલે તો તેમની ભાષા પણ તેમના જેવી જ એટલે કે મીઠી બની ગઈ છે. મરાઠાઓ કાયમ પોતાના અસ્તિત્વની રક્ષા માટે અંદરોઅંદર કે મોગલો સાથે કે પછી અંગ્રેજો સાથે લડતાં જ રહ્યાં છે... એટલે તેમની ભાષા પણ બરછટ બની ગઈ છે ! બંગાળીઓને સાંભળીએ તો કેટલાં મીઠાં લાગે ! અને સિંધીઓ પ્રેમથી બોલે તો પણ લડતાં-ઝગડતાં હોય તેમ લાગે. સિંધીઓએ પોતાની જાતના રક્ષણ માટે ઘણો સંઘર્ષ કર્યો છે તે તેમની ભાષામાં દેખાય છે.

એક બીજું નવાઈ પમાડે તેવું ઉદાહરણ જોઈએ. આપણને મેઘધનુષ કેટલા રંગોનું દેખાય છે ? સાત રંગનું ! એમાં પૂછવાનું શું હોય ? પણ ના, આફ્રિકાના અમુક દેશોમાં રંગના ફક્ત ત્રણ જ નામ છે (સફેદ , લાલ અને કાળો). માટે ત્યાંના લોકોને મેઘધનુષ ત્રણ જ રંગનું દેખાય છે ! વળી અમુક દેશોમાં રંગો માટે ચાર નામ કે શબ્દો છે (સફેદ , લાલ, લીલો અને કાળો) એટલે તેમનું મેઘધનુષ ચતુરંગી હોય છે! કેવી રંગીન વાત ! તેમના સાહિત્યમાં , તેમની વાર્તાઓ અને કવિતાઓમાં મેઘધનુષની વાતો તો ભરપૂર હશે પણ સપ્તરંગી મેઘધનુષની વાતો નહીં હોય ! ભાષા અને સંસ્કૃતિનો એકબીજા પર પ્રભાવ તો પડવાનો જ ને!

અકબર અને બિરબલનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. એક વાર અકબર અને બિરબલ તેમના કાફલા સાથે જંગલમાં શિકાર કરવા ગયા. શિકારની પાછળ પાછળ લાંબુ અંતર કાપી નાખ્યું. પોતાના કાફલાથી તેઓ છુટા પડી ગયા. સાથે માત્ર એક ઘોડેસવાર હતો. મહેલથી તો ખૂબ દૂર આવી ગયા હતા. રાત પાડી ગઈ હતી. સૂમસામ જંગલમાં ત્રણેને ડર લાગવા લાગ્યો. અકબર હાથી પર હતા. થોડે દૂર તેમને ઝાંખા અજવાળામાં એક ઝૂંપડી દેખાઈ. કદાચ કોઈ મળી જાય તેમ માની તેમણે ઘોડેસવારને આજુબાજુ કંઈ રહેવા ખાવાની વ્યવસ્થા હોય તો તે તપાસ કરવા ઝૂંપડીએ મોકલ્યો.

ઘોડેસવાર ઝૂંપડી પાસે આવ્યો. જોયું તો ઝૂંપડીમાં એક અંધ સાધુ રહેતા હતા. ઘોડેસવારને થયું કે આ અંધ સાધુ મને શું મદદ કરશે? તે બોલ્યો : “અરે ઓ આંધળા! આસપાસમાં કંઈ ખાવાપીવાની કે રહેવાની જગ્યા છે ?”

અંધ સાધુએ ડોકું ઘુણાવી ના પાડી. ઘોડેસવાર પાછો ગયો પણ અંધારામાં રસ્તો ભૂલી ગયો. રાહ જોઈ બિરબલ થાક્યો. તે પોતે સાધુની ઝૂંપડીએ ગયો. સાધુ અંધ હતા છતાં દીવો કરીને બેઠા હતા એ જોઈ બિરબલને લાગ્યું કે તેઓ માર્ગ ભૂલેલા પથિકોની મદદ માટે જ બેઠા હશે , તેઓ જરૂર માર્ગ બતાવશે , મદદ કરશે. બિરબલ ધીમેથી તેમની પાસે જઈ બોલ્યા : “અરે, સાધુબાબા! અહીંથી ગામ કેટલું દૂર છે? આસપાસમાં કંઈ ખાવાપીવાની કે રહેવાની વ્યવસ્થા છે ?”

સાધુએ જવાબ આપ્યો : “ગામ દસ ગાઉ દૂર છે અને જંગલમાં પશુઓનો ભય પણ છે. ઘરમાં થોડાં ફળ છે , ખાઈને અંદર જ આરામ કરો. ” બિરબલે તેમનો આભાર માની ચાલવા માંડ્યું. વિચાર્યું કે અકબરને લેવા તો જવું જ પડશે. પાછા આવી વધુ વાત કરીશ. અંધારામાં બિરબલ પણ રસ્તો ચૂકી ગયા.

છેવટે કંટાળી અકબર જાતે ઝૂંપડી પાસે આવ્યા. અંધ સાધુને જોઈ , પ્રેમથી તેમની પાસે ગયા. તેમનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો અને ધીમેથી બોલ્યા : “સંતમહાત્મા, આપની બંદગી થઈ ગઈ હોય તો મને મદદ કરશો ?હું..... “

અકબર આગળ બોલવા જાય ત્યાં તો સંતે જ કહ્યું : “જહાંપના! મને ખબર છે તમે જંગલમાં રસ્તો ભૂલી ગયા છો. આપ અહીં બેસો, આરામ ફરમાવો. ઝૂંપડીમાં ફળો છે તે હું આપને લાવી આપું.થોડી વારમાં બિરબલ અને ઘોડેસવાર બંને આવી જશે.” અકબર આશ્ચર્યથી સંતને જોઈ રહ્યા. સંત બોલ્યા : “નવાઈ ન પામશો. સંતને આટલું માન આપી તેની બંદગીની કદર કરનાર જહાંપના અકબર સિવાય કોઈ ન હોય! પ્રેમથી મને સાધુબાબા કહી ગામનો રસ્તો પૂછનાર બિરબલ જ હોય. અને ‘અરે આંધળા’ કહી બોલાવનાર ઘોડેસવાર જેવું કોઈ હોય. મને આંખ તો નથી પણ હું માણસની જબાનથી માણસને ઓળખું છું!” ભાષા અને સંસ્કૃતિની કેવી ઓળખ!

કેંચ લોકોને પોતાની સંસ્કૃતિ માટે ભારે ગૌરવ ! એમાંય પોતાની ભાષા માટે તો તેઓ મરી ફીટે. મારી ફાંસની છેલ્લી મુલાકાત દરમ્યાન વાંચેલી-સાંભળેલી વાત છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ સમયનો એક પ્રસંગ નીચે આલેખ્યો છે. કદાચ , નામ કે સ્થળમાં ફેરફાર હોઈ શકે પણ વાતનો મર્મ બહુ ચોટદાર છે: ફાંસના એક નાના ટાપુને અંગ્રેજોએ જીતી લીધો. અને અંગ્રેજ ઝંડો ફરકાવી દીધો. અંગ્રેજોના અમલમાં લોકોને ખાવા-પીવાનું દુઃખ નહીં અને સહીસલામતીની કોઈ તકલીફ નહીં. અંગ્રેજ હકૂમતમાં આવેલ કેંચ શાળાઓમાં શિક્ષણ કાર્ય સતત ચાલું રહ્યું, પણ અંગ્રેજી ભાષામાં.

એક વાર ઈંગ્લેંડના રાણી એ ટાપુની મુલાકાતે આવ્યાં. બાળકોએ તેમના સ્વાગતમાં સરસ નૃત્ય-નાટિકા કરી. નૃત્યો ખરેખર સુંદર અને ભાવવાહી હતાં. રાણી તો ખુશ ખુશ થઈ ગયાં. નૃત્ય-નાટિકાની નાચિકાને (દસેક વર્ષની બાળાને) પોતાની પાસે બોલાવી. પોતાની ખુશી વ્યક્ત કરી અભિનંદન પાઠવ્યા. રાણી કહે : “હું તારું નૃત્ય જોઈ ખૂબ ખુશ થઈ છું. માગ, માગ, માગે તે આપીશ!” આ તો રાજા, વાજાં અને વાંદરા !

દસ વર્ષની કેંચ બાળકીએ શું માગ્યું હશે ? તે રોકથી બોલી : “રાણીમા! તમારા રાજ્યમાં અમને ખાવાપીવાનું મળી રહે છે ! સલામતીની ચિંતા નથી. પણ જો મને મારી ભાષામાં શિક્ષણ મળે નહીં તો મારું આત્મસન્માન જળવાય નહીં. અને આત્મસન્માન વિનાની પ્રજા કાયર બની જાય. શું તમે આવી કાયર પ્રજાની રાણી થવાનું પસંદ કરશો ? તમારે જો મને વરદાન જ આપવું હોય તો એવું વરદાન આપો કે દરેક બાળક પોતાની માતૃભાષામાં ભણી શકે. અમારું શિક્ષણ પોતાની ભાષામાં ચાલું રહે.”

રાણી પણ સમજું હતાં. કેંચ બાળકીની વાતમાં રહેલ સત્ય પારખી ગયાં. તેમણે તરત જ આદેશ આપ્યો કે બાળકોનું શિક્ષણ તેમની પોતાની ભાષામાં જ ચાલું રહે. ભાષા માટે આટલી જાગૃત પ્રજા હોય ત્યાં કોઈ તેમને ગુલામ ન બનાવી શકે.જે મનથી જ સ્વતંત્ર હોય તે ગુલામ ક્યાંથી બને ?ભાષા અને સંસ્કૃતિનો આ સંબંધ જડમૂળમાંથી ઉખડેલ છોડ ને બદલે વટ-વૃક્ષ બની રહ્યો. માતૃભાષાના શિક્ષણનો આ જ મહિમા ! લોર્ડ મેકોલેનું માનવું હતું કે ભારતીયોને પોતાની

સંસ્કૃતિ માટે ઘણું ગૌરવ છે અને તેમને જો ગુલામ બનાવવા હોય તો તેમની ભાષા પર ઘા કરાવો પડે. તેમનો ઘા કેટલો સચોટ અને જોરદાર હતો ! અંગ્રેજોની ગુલામી તો ગઈ પણ અંગ્રેજોની ગુલામી હજી ચાલુ છે !

આપણાં ગુજરાતીઓ જ્યાં જાય ત્યાં તે જગ્યાના થઈને રહે પણ ભાષા તો ગુજરાતી જ વાપરે. અને એટલે જ કહ્યું હશે કે : જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદા કાળ ગુજરાત ! દેશ-વિદેશમાં વસતાં આપણાં ગુજરાતી ભાઈ-બહેનો ગુજરાતી સંસ્કૃતિને દુનિયા આખીમાં જીવંત રાખે છે તે ગુજરાતી ભાષાની મદદથી. આપણાં જ ભાષા-બંધુઓ એટલે કે પારસીઓ દૂધમાં સાકરની જેમ આપણી સાથે ભળી ગયાં પણ તેઓ પોતાનું અસ્તિત્વ અલગ જાળવી શક્યાં છે તેમની ભાષાને કારણે. તેઓ ગુજરાતી ભાષા જરૂર બોલે છે પણ તોય તરત ઓળખાઈ આવે છે , તેમની સંસ્કૃતિની જેમ. બધાંમાં ભળીને પણ પોતાનું નોખું અસ્તિત્વ જાળવવાની આવડતને કારણે, સંસ્કૃતિને કારણે, ભાષાને કારણે.

સતત વિકસતી અને છતાંય કાયમ સંક્રોચાતી રહેતી “Global Village” બનેલી અને હરદમ યુદ્ધોથી હેરાન થતી આજની આપણી દુનિયા માટે એક જ ભાષા હોય તો ઘણા પ્રશ્નો હલ થઈ જાય એવો એક મત ઘણી વાર આગળ ધરવામાં આવે છે. પણ સમાજવિદ્યાના ઘણા વિદ્વાનોનું માનવું છે કે ‘એક દુનિયા એક ભાષા’ નો પ્રયોગ સફળ નહીં થાય કારણ કે જેમ ઘર ઘરનાં અથાણાંનો સ્વાદ અલગ હોય તેમ ઘર ઘરના સંસ્કાર પણ અલગ હોય અને સંસ્કૃતિ પણ અલગ હોય. જ્યાં બાર ગાઉ એ બોલી બદલાતી હોય ત્યાં આટલી મોટી દુનિયા માટે એક ભાષા કેવી રીતે હોય ? દરેક સંસ્કૃતિની આગવી ઓળખ એક જ ભાષામાં ક્યાંથી આવે ? અને એટલે તો જ્યારે ઓછું બોલાતી કોઈ બોલી નષ્ટપ્રાય થાય ત્યારે તે આખી સંસ્કૃતિ નષ્ટ થાય એવો ભાવ થાય છે.

ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી સંસ્કૃતિના અતૂટ સંબંધને જો કોઈએ જીવંત રાખ્યો હોય તો તે આપણાં લોકગીતો અને લોકવાર્તાઓએ. ધન્ય હો તે લેખકો , કવિઓ અને ચરણોને કે જેમણે આપણી ગુજરાતી ભાષાના માધ્યમથી આપણી સંસ્કૃતિ જીવંત રાખી.

આજના સંદર્ભમાં કહીએ તો ધન્ય શ્રી રતિલાલ ચંદરીયાને (અને તેમની આખી ટીમને) કે જેમણે ‘Gujaratilexicon’ ના માધ્યમથી ઉજાગર કરી આપણી ભાષા-આપણી સંસ્કૃતિ!